

Een eerloze vrouw is een

Nederlandse spreekwoorden in de middeleeuwen

‘Spreekwoorden en gezegden zijn een weerspiegeling van de Nederlandse geschiedenis en de glorie van het verleden’. Nederlandse zegswijzen komen uit verschillende bronnen, zoals de bijbel of uit de klassieke literatuur. Ook zijn er de volkswijsheden die zich in de loop van de tijd tot standaarduitdrukkingen hebben ontwikkeld. Wat de spreekwoorden allemaal gemeen hebben, is dat ze een kijkje in de wereld van de late middeleeuwen geven.

Petty Bange is als historica verbonden aan de afdeling middeleeuwse geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

In sommige Middelnederlandse literatuurgenres komen veel spreekwoorden en spreuken voor. Dat ontdekte ik toen ik werkte aan mijn studie over moralistische traktaten en leerdichten.¹ In deze teksten wordt de lezer voorgehouden hoe hij/zij een deugdzaam en vroom leven moet leiden. Daartoe is zelfkennis belangrijk, maar ook moet men weten welke zonden er zoal zijn en in welke gradaties deze voorkomen. De schrijvers van deze literatuur verluchtigden hun teksten met exempelen, moralistische verhaaltjes die het betoog ondersteunen, en met korte voorbeelden, spreuken en uitdrukkingen. Op deze manier probeerden zij hun publiek beter bij de les te houden. Ze legden iets dat relatief moeilijk kon zijn op een eenvoudige, aanschouwelijke manier uit. Bovendien werd de aandacht van de lezer verscherpt door deze afwisseling. Zo’n exempl begint nogal eens met: ‘Er was eens...’. Dit moest voorkomen dat de gedachten afdwaalden. Ook spreekwoorden dienden om de boodschap nog beter over te brengen, en – dikwijls – om de lezer te laten lachen.

Tijdloze gezegden

Werkend aan het bovengenoemde boek viel het me op hoe vaak de schrijvers gebruik maken van spreuken, spreekwoorden en zegswijzen. Ik besloot ze in een bijlage toe te voegen. Mede op basis daarvan is dit artikel tot stand gekomen. Deze spreekwoorden geven ons op hun eigen eenvoudige manier een kijkje ▶

▶ P. Bange, *Moraliteit saelt wesen. Het laat-middeleeuwse moralistische discours in de Nederlanden* (Hilversum 2007).

veerloze vogel

Nederlandse spreek-
woorden door Pieter
Brueghel de oudere, 1559.

in de wereld van de late middeleeuwen. Inventarisatie van de diverse spreekwoorden bracht mij tot de volgende indeling:

- man en vrouw;
- de dierenwereld;
- mens tegenover mens;
- vriendschap;
- gedrag en wijsheden.

Opmerkelijk is dat het grootste deel van de gezegden tijdloos is. Het meest ‘middeleeuws’ zijn de gezegden die over vrouwen gaan. Niettemin kunnen ze ons alle iets vertellen over de maatschappij van toen, aangezien ze voortkomen uit die samenleving. Dat ze ons nog steeds kunnen aanspreken betekent dat er normen en waarden zijn die de eeuwen kunnen trotseren.

De spreuk uit de titel van dit artikel zet de toon: de eerbaarheid van de vrouw is één van haar belangrijkste eigenschappen; verliest zij deze dan is ze als een kaalgeplukte vogel. Daarom moet een man een mooie vrouw goed in de gaten houden, want ‘door mooie vrouwen is veel misgegaan’. Te denken valt daarbij natuurlijk aan Eva, maar ook de schoonheid van Helena en Cleopatra had dramatische gevolgen.

‘Uit de zegswijzen blijkt de plaats van de vrouw in de middeleeuwse maatschappij. Zij is niet gelijkwaardig aan de man, ze behoort onderdanig te zijn’

Bovendien is ‘geen vrouw zo volmaakt of er ontbreekt wel iets aan’. Wij zouden zeggen: Er is geen koe zo bont of er zit wel een vlekje aan. Anderzijds weten veel auteurs: zonder vrouwen is er geen vreugde, al ‘denkt ze altijd dat ze niet genoeg kleren heeft’ (als dat niet van alle tijden is...). Mannen moeten leren hoe ze met hun echtgenotes om moeten gaan. De huwelijkse situatie is namelijk duidelijk verschillend van de hofmakerij, want ‘in de liefde is de man de knecht, in de echtverbintenis is het de vrouw’.

Interessant is de uitspraak dat men niet met een vrouw moet trouwen die men niet goed kent. Juist in een tijd waarin in hogere milieus gearrangeerde huwelijken eerder regel dan uitzondering waren is dit opmerkelijk. ‘Wie zijn huwelijk geduldig draagt, heeft meer verdiensten dan een monnik of een kluizenaar.’ Dit is een niet al te positieve inschatting van de echtverbintenis, die impliceert dat mannen

heel wat te verduren hebben. Bijvoorbeeld als ze eens een avondje uit zijn volgen vrouwen hun man naar de kroeg – om hen mee naar huis te slepen natuurlijk – en willen vervolgens zelf niet naar huis.

Wie een kuil graaft...

Slechts zelden krijgt de vrouw een aansporing of waarschuwing en als dat al zo is dan heeft die dikwijls betrekking op haar onderdanigheid tegenover haar eega. Maar ook moet ‘zij geen strik leggen voor haar man waar ze zelf intrapt’. In een van de exempelen in deze literatuur komt dat duidelijk naar voren. Het is te vinden in het leerdicht *Der Minnen Loep* (de ‘gang van zaken’ in de liefde) van Dirc Potter (ca. 1370-1428). Een vrouw in Schiedam is erachter gekomen, vertelt hij, dat haar man een affaire heeft met de meid. Op een dag gaat zij zelf in het bed van het dienstmeisje slapen om haar man ter verantwoording te kunnen roepen. Juist die ene keer komt haar man niet zelf, maar heeft hij zijn liefde aan een vriend aangeboden. De moraal is evident: wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in. Dat de moraal van de echtgenoot in dit geval niet erg verheven was, wordt niet aangestipt. Niet altijd heeft een getrouwde vrouw een lagere status dan een maagd, zoals volgens het gezegde: ‘beter nederig in het huwelijk dan hoogmoedig in maagdelijkheid’. Maagdelijkheid is te prefereren boven gehuwd zijn, maar een trotse maagd moet onderdoen voor een vrouw die zich nederig schikt als ze getrouwd is. Uit het bovenstaande blijkt wel de plaats van de vrouw in de middeleeuwse maatschappij. Juist deze zegswijzen laten immers alledaagse inzichten zien. Zij is niet gelijkwaardig aan de man, ze behoort onderdanig te zijn en alleen

als ze geen listen gebruikt, eerzaam, volgzzaam en nederig is kan een man het met haar uithouden. Middeleeuwse auteurs gaan dus nog uit van de principiële ongelijkheid tussen man en vrouw die al begon met de erfzonde: het was Eva die Adam verleidde en daarvan moet zij de lasten dragen.

Dierenwereld

Erg leuk en herkenbaar zijn de gezegden die refereren aan de dierenwereld. Ze zijn betrekkelijk tijdloos en de vergelijkingen met menselijke gedragingen liggen voor het oprapen. 'Bastaardhonden en edele honden jagen niet samen': wie denkt niet meteen aan adellijke jachtpartijen, waar de gewone man niets heeft te zoeken?

'Wie een vreemde hond brood geeft, krijgt

'Als de zwaluwen weg zijn, blijven de mussen onze burenen'

weinig dank' verwijst ongetwijfeld naar het geven van aalmoezen; daarvoor moet men geen dankbaarheid verwachten. Dat degene die een hond bij de oren pakt de kans loopt gebeten te worden kan *mutatis mutandis* ook voor mensen onder elkaar gelden: kom een ander niet te na als deze daar geen prijs op stelt. 'Wie de hond in de keuken laat' draagt ertoe bij dat het eten wordt gestolen, ongeveer zoals: 'de kat op het spek binden'. Katten komen ook regelmatig voor. Erg leuk is het tweeregelige gedichtje:

Gherne soudso visschen die catte

Maer node steecse die poet int natte

De kat zou wel graag vis vangen, maar ze maakt niet graag haar poten nat! En 'er is geen kat te vinden die men de melk in bewaring kan geven'. Met andere woorden: denk goed na aan wie je een taak opdraagt. Niet iedereen is betrouwbaar; en zeker niet als hij er zelf beter van kan worden. Minder sympathiek klinkt het gezegde 'dat men een kat met een mooie vacht moet villen': beter een mooi bontje dan een grillige, levende kat.

Het zijn vrijwel steeds gedomesticeerde dieren die figureren in de spreekwoorden en dat ligt voor de hand. Onbekende, exotische beesten zijn immers niet herkenbaar. 'Het varken zoekt geen lelies in de modder': ieder zijn meug, zouden wij zeggen. 'Met varkens leer je knorren' lijkt op: 'wie met pek omgaat wordt ermee besmet'. Dat lezen we ook in iets

Jachtgezelschap uit het getijdenboek *Très riches heures du Duc de Berry*; kalenderblad augustus.

andere bewoordingen elders: 'wie bij het slijk zit wordt erdoor besmet'.

De kost gaat voor de baat uit heet in de middeleeuwen: 'wie zijn koe goed voedt, krijgt goede melk'.

Twee zegswijzen vind ik zelf bijzonder aardig. De eerste is: 'als de pauw zwijgt, is hij mooi'. Het is dus verstandig niet te koop te lopen met slechte eigenschappen. De tweede: 'als de zwaluwen weg zijn, blijven de mussen onze burenen'. Dit ademt een wat stoïcijnse geest: wind je niet op over dingen die je toch niet kunt veranderen! Niet 'dierlijk' maar wel erg geestig is: 'Het heeft geen zin tegen een oven te gapen'.

Sprekende dieren

Ook anderszins komen dieren in de moralistische literatuur voor, en dikwijls worden ze antropomorf, sprekend opgevoerd. Zo bijvoorbeeld in een verhaal over Reynaert de vos, die een discussie voert met zijn tante over de zin van bedevaarten. Dat lijkt misschien wat naïef, maar we moeten ons realiseren dat het om de boodschap gaat. Ook toen geloofden mensen natuurlijk niet dat dieren konden praten. We kunnen wellicht een vergelijking maken met *Animal Farm* van George Orwell ►

Omslag van
Animal Farm van
George Orwell.

uit 1945. Orwell bediende zich ook van de dierenwereld voor zijn niet mis te verstane maatschappijkritiek.

Dat mensen in de middeleeuwen anders, en vaak ruwer met dieren omgingen (hoewel, de bio-industrie...) blijkt niet uit deze gezegden, behalve bijvoorbeeld: 'Een varken deugt niet voor het aan de balk hangt'. Dit geeft duidelijk aan dat men het dier uitsluitend als dienstbaar aan de mens beschouwde. Overigens kunnen we best begrijpen dat in een tijd waarin veel mensen onder het bestaansminimum leefden (dat toen veel lager lag dan nu!), een geslacht varken een grote rijkdom betekende. In deze spreekwoorden en gezegden worden dieren dikwijls als illustratieve voorbeelden gegeven voor allerlei maatschappelijke situaties. Niet zelden wordt ook een komisch effect beoogd, zoals in het geval van de ezel die de hond na wilde doen door enthousiast tegen zijn baasje op te springen. Tja, daar was deze niet van gediend!

Mensen onder elkaar

Hoe mensen met elkaar om moeten gaan, komt in veel spreken terug en deze spraken toen en nu nog zeer tot de verbeelding. Ze hebben doorgaans een hoog praktisch gehalte:

'Buren kwaad, slechte dageraad' is van alle tijden. 'Het is beter mensen te ontvangen dan zelf in onthouding te leven', heeft weer een duidelijk middeleeuwse connotatie. Zelfheiliging is mooi, maar wie de keus heeft, doet er beter aan anderen te helpen. Zo kunnen we ook alleen door zelf te bukken anderen oprapen. Anderzijds moeten we ook wel goed voor onszelf zorgen: 'wie zichzelf er niet uit helpt, zal lang in de gracht liggen'. Dat naastenliefde haar beperkingen kent blijkt uit het gezegde: 'als je eigen akker verdroogt, ga dan niet die van een ander begieten'.

Over vriendschap ben ik niet veel gezegden tegengekomen, maar de spreken die erover gaan zijn zonder uitzondering positief. Ze zijn ook niet voor tweërlei uitleg vatbaar: 'nemen en geven doen vrienden vastkleven', of 'wie geen vriend heeft in de nood is bijna dood'. 'Geef je vriend niet morgen wat je hem ook vandaag kunt geven'. Al deze uitspraken komen uit een maatschappij waarin sociale cohesie in kleine gemeenschappen noodgedwongen hecht was, of moest zijn; vriendschap was hier een noodzakelijk gegeven. Anderzijds zouden deze gezegden in onze tijd ook niet misstaan.

Gierigheid en hoogmoed

Bij de zegswijzen die ik heb gerangschikt onder gedragsregels en wijsheden komen af en toe komische, maar tegelijk heel diepzinnige spreekwoorden voor, die iets zeggen over de manier waarop mensen in het leven dienen te staan. Het heeft bijvoorbeeld weinig zin 'een gevallen boom te stutten'. 'Je bent rijk als je vindt dat je genoeg hebt', is een impliciete

"Hi moet langhe
gapen die den oven
overgapen zal",
houtsnijwerk in een
kerkbank van de
St.-Sulpitiuskerk in
Diest (Vlaams-Brabant). Foto Groenling, via Flickr.com.

veroordeling van gierigheid of hebzucht, al is deze in positieve bewoordingen gevat. De negatieve pendant daarvan is: als je gierig bent, heb je nooit genoeg. Deze gezegden komen doorgaans voor in het kader van de bespreking van de hoofdzonde gierigheid, na hoogmoed de ergste hoofdzonde.² Zo wordt ook gezegd dat 'wie giften ontvangt, zijn vrijheid verkoopt' en dat 'onkuisheid en gierigheid moeilijk zijn af te leren'. Daarom is het zaak dat men zijn rijkdom goed gebruikt. In de moralistische literatuur wordt, zoals eerder gezegd, veel belang gehecht aan zelfkennis. Nauw daarmee samenhangend is de oproep: 'doe uw best, doe wat in u is'.³ Aan degenen die hun best doen zal God zijn genade niet onthouden, is een belangrijk laatmiddeleeuws adagium: tegenover de menselijke onvolmaaktheid staat Gods barmhartigheid die degenen die hun best doen ten

'Maatschappijkritische wijsheden zijn er ook genoeg te vinden.'

deel zal vallen. Gods genade is altijd groter dan de menselijke zondigheid. Een geestige spreuk dienaangaande luidt: 'het heeft geen zin iemand een harp te geven, die een doedelzak gewend is'. Je best doen betekent namelijk je talenten benutten, of je er nu vijf, twee of slechts één hebt (*Matt. 25:15* e.v.). Een goede doedelzakspeeler is beter te aanhoren dan een slechte harpspeler.

De verschillende wijsheden uit de moralistische traktaten en leerdichten zijn dikwijls diepzinnig, maar tegelijkertijd ook alledaags en niet zelden komisch, zoals: 'het is goed mensen op een recht pad als de koetsier niet blind is'. Ook een doordenkertje is: 'de wetsteen zelf is niet scherp'. De auteurs tonen soms psychologische inzichten, zij het eenvoudige. 'Uit een slechte korf kan men wel goed zaaien': niet altijd aardt het kind naar zijn ouders. Domme ouders kunnen slimme kinderen krijgen, maar slimme vaders en moeders kunnen dom kroost krijgen. Anderzijds 'kan uit het vat alleen komen wat erin zit', en 'ontstaan aan een slechte stronk slechte loten'. Uit een kleine fontein daarentegen kan goed water komen: een goed mens hoeft niet noodzakelijk hooggeboren te zijn.

Maatschappijkritische wijsheden zijn er ook genoeg te vinden. Zoals die van de abt: 'als hij wil dubbelen willen de monniken wel spelen'.

'Adel zonder edele daden is als een viool zonder snaren'. 'Wie goed jaagt, schuwt het licht niet'.

Legio zijn de praktische wijsheden. Eén van de leukste is wel: 'een olieslager (molenaar van lijnzaad e.a.) kan zijn kleren niet zo schoonhouden als een borduurster'. Of: 'het is de arm die vecht, niet de mouw'. Mensen die niet zo geleerd zijn hoeven niet te wanhopen: 'als je veel hoort, blijft er altijd wel wat hangen'. Maar: 'als het oog vuil is, ziet men troebel'. Als de ene hand de andere daarentegen wast worden beide schoon.

Moralistische gezegden

Ten slotte ter illustratie nog het volgende. Op het bekende schilderij van Pieter Brueghel uit 1559 – waarvan hierbij een schematische weergave – zijn meer dan 120 spreekwoorden en zegswijzen uitgebeeld. Er is geen enkele overeenkomst met de spreken die ik in 'mijn' literatuur heb gevonden. Verbazingwekkend is dit niet: in de moralistische teksten gaat het om moralistische gezegden, Brueghel verbeeldt neutrale zegswijzen, waarvan er vele nog steeds in omloop zijn. Bijvoorbeeld: 'als het kalf verdronken is, dempt men de put' (1), 'de zon niet in het water kunnen zien schijnen' (2), en: 'een oogje in het zeil houden' (3).

De tegenwoordig nogal eens gehoorde denigrerende benaming 'tegeltjeswijsheden' acht ik niet van toepassing op de hierboven genoemde spreekwoorden. Sommige mogen dan misschien weinig diepgaand zijn, maar ze getuigen alle van een nauwe verbondenheid met de maatschappij waaruit ze zijn voortgekomen. ■

► Er zijn er zeven, te weten: hoogmoed, gierigheid, onkuisheid, toorn, vraatzucht, jaloezie en traagheid. Zie ook mijn artikel: 'Dochters van Lucifer of: de zeven hoofdzonden', *Kleio* 46/6 (2005) 12-16.
► Zie bijvoorbeeld *Moraliteyt*, p. 45.

Genummerde versie van Nederlandse spreekwoorden door Pieter Brueghel de oudere, 1559. Zie tekst.